

*Жусупова М.М.***ТӨРӨКУЛ ЖАНУЗАКОВ – МАМЛЕКЕТТИК
ЖАНА САЯСИЙ ИШМЕР***Жусупова М.М.***ТОРОКУЛ ЖАНУЗАКОВ – ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
И ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДЕЯТЕЛЬ***M.M. Jusupova***TOROKUL ZHANUZAKOV – STATE AND
POLITICAL ACTIVIST**

УДК: 947.1 (092) (5752)

Макалада алгачкы чекист, кыргыз элинин Россиянын мамлекеттик думасына депутаттыкка талапкер болгон алгачкы инсан, мамлекеттик жана коомдук ишмер коомдук-саясий ишмер Төрөкул Жанузак уулунун (Канаев) өмүр жолу жана ишмердүүлүгү каралды. Жанузак кыргыздардын ичинен биринчи болуп Россиянын мамлекеттик думасына депутаттыкка талапкер болгон. Түркстан Аткамунун 1916-жылкы көтөрүлүштөгү качкындардын иши боюнча комиссиясына төрагалык кылган. Совет бийлиги качкын кыргыздардын калгандарын мекенине көчүрүп келүүгө, жардам берүү үчүн Батыш Кытайга атайын комиссия жөнөткөн. Бул комиссия Түркстан Советтик Республикасынын Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитетинин 1920-жылдын 3-февралдагы чечими менен түзүлгөн. Бул комиссияны кыргыз элинин чыгаан уулдарынын бири Төрөкул Жанузак жетектеген. Комиссияга качкын кыргыздарды мекенине кайтаруу, жерлерин кайтарып берген.

Негизги сөздөр: Кыргыз АССРи, инсан, ишмердүүлүк, улуттук мамлекет, автономиялуу облусу, мамлекет, саясат.

В данной статье анализируется деятельность видного общественно-политического деятеля Торокула Жанузакова. Он, первым из Кыргызстана стал первым кандидатом в депутаты Государственной Думы Российской Федерации. Т.Джанузак был одним из идеологов басмачества, пытавшихся объединить отряды басмачества на принципах туркестанского патриотизма. При этом отличался тем, что сумел пробиться и к русским крестьянам, обращался к ним в стихотворной форме, призывал их объединиться против большевиков и советской власти, считая их частью туркестанского общества. Сохранилось стихотворение, написанное Торокулом «Письмо крестьянину» – с призывом прекратить братоубийственную войну, затеянную большевиками. До известной телеграммы И.Сталина от 13 июня 1922 года поддерживал идею создания Киргизской Горной области. Мнения и оценки исторической роли Торокула Джанузакова (Канаева) отличаются крайней полярностью. Внезапности от положительной или отрицательной оценки деятельности Т.Джанузакова.

Ключевые слова: Кыргызская АССР, личность, деятельность, национальное государство, автономная область, государство, политика.

This article analyzes the activities of a prominent social and political activist Torokula Zhanuzakov. He is the first from Kyrgyzstan to become the first candidate to the deputies of the State Duma of the Russian Federation. T. Januzakov was one of the ideologists of Basmachist, who tried to unite the Basmachist groups on the principles of Turkestan patriotism. At the same time, he was distinguished by the fact that he was able to break through to the Russian peasants, addressed them in a poetic form, and called on them to unite against the Bolsheviks and the Soviet authorities, considering them to be part of Turkestan society. There is a poem written by Torekul "A Letter to a Peasant" - calling for an end to the fratricidal war started by the Bolsheviks. Before the well-known telegram of I.Stalin of June 13, 1922, he supported the idea of creating the Kyrgyz Mountain Region. Opinions and assessments of the historical role of Torekul Dzhanzakov (Kanaev) are distinguished by extreme polarity. Regardless of a positive or negative assessment of the activity of Januzakov.

Key words: Kyrgyz ASSR, personality, activity, national state, autonomous region, state, politics.

Төрөкул Жанузак уулу (Канаев) – алгачкы чекист, кыргыз элинин Россиянын мамлекеттик думасына депутаттыкка талапкер болгон алгачкы инсан, мамлекеттик жана коомдук ишмер.

Төрөкул Жанузак 1893-жылы азыркы (Олуяата уезди) Талас районундагы Талды-Булак айылында кадимки Байтик баатырдын тукумунан тараган Жанузак манаптын үй-бүлөсүндө туулган [1, 35].

Совет бийлиги алгач орной баштаганда 1917-1920-жылдарда өз элинин эркиндиги үчүн кызматын өтөп, бирок жаңы бийликке жакпай улутчул катары кызыл террордун тизмесине кабылган көрүнүктүү инсандарыбыздын тарых бүктөмүндө калып, жакшы иликтенбей калган. Белгилүү агартуучу жана санжырачы Үмөт Молдонун эмгектерине таянсак Төрөкул Жанузак солто уруусунун белгилүү манабы Канай-

дын (кадимки Байтик баатырдын уулу) урпагы. Канайдын Байсейит деген уулунун биринчи зайыбынан Медетбек, Шекербек, Бообек, Өмүрбек, Түлөкабыл, Ибраим деген уулдары болгон. Алардын ичинен Шекербектен Жанузак, Жанузактан Төрөкул деп берилген [2, 561]. Үмөт Молдо андан ары Совет доорунун алгачкы 1920-30-жылдарында Кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөөчүлөрдүн бири Абдыкерим Сыдыков менен Төрөкул Жанузаков экөөсүнүн аталаш тууган болгондугун мындайча жазат. “Негизинен кыргыз ичинде ондун насили сарбагыш, солто урууларынын балдары билимге көп аралашып, орустар менен жылуу мамилеге келген уруулар болушкан. Дипломатиялык мамилени түзүүгө биринчиден эки бир тууган эл, солто менен сарбагыштын көп жыл чабышы себептүү болгон, экинчиден солтонун ичинде Жангарачтын аталаш иниси Байтик кокондук сарттардын Пишпектеги өкүлү Рахматулланы өлтүрүп салып, Кокондон жазганып орустан жардам сурагандан улам орустар аскерин көбөйтүп, аны менен катар мектептерди ачып, ага кыргыз балдарды да окута баштаган. Кийин тил билген билимдүү балдар Кеңеш өкмөтүнө керек болуп, алар манаптын, байдын баласы болсо да кызматка алынып, биздин ушул большевиктик бийликке жакшы кызмат кылып беришкен. Ошолордун бири Абдыкерим Сыдык уулу болгон. Ал дагы Солто уруусунан. Сыдыктын атасы Өзбек чоң манап болгон, ал учурунда Пишпек уездинин Талкан аймагын башкарган. Үйлөрдү көп салган, соодагер жана ишкер адам болгон. Өзбектин атасы Бошкой, Канай манаптын уулу. Демек Бошкой менен Байсейит бир тууган. Ошондо Төрөкул менен Абдыкерим үч ата өтүшкөн туугандар болуп чыгат. Төрөкул Жанузаков менен Абдыкерим Сыдыков революциянын ишине аралашкан, эл кызматын ойлогон көрөгөч болушкан”.

Төрөкул Жанузаковдун балалык чагы азыркы Талды-Булак айлынан жогору жайгашкан Үч-Кошой жергесинде өткөн. Алгачкы билимди айылдан алып, окуусун андан ары улантуу үчүн атасы Жанузактын каалоосу менен 1904-жылы Меркедеги орус-жергиликтүү жатак мектебине окууга жиберилген. Меркедеги (Казакстан) орус-жергиликтүү мектебин аяктап, 1909-жылдан Түркстан генерал-губернаторуна жеке жардамчы жана котормочу болуп иштеген [3] 1909-жылы окуусун эң мыкты бүтүрүп, ошол эле жылы падышалык администрациянын Ташкент шаарында орун алган Түркстан чөлкөмү боюнча башкаруу ап-

паратына конкурстук негизде кызматка алынган. Генерал-губернатордун тилмечи жана жардамчысы катары иштей баштаган. Ташкент шаары ал кезде падышалык крайлык администрация жайгашкан гана шаар эмес Орто-Азия чөлкөмүндөгү бирден бир маданияттын жана цивилизациянын, эң негизгиси саясаттын очогуна айланган борбор болгон. Төрөкул Жанузаков крайлык басма сөзгө жергиликтүү элди европалык цивилизациянын жетишкендиктерин үйрөнүп, күнүмдүк турмушка пайдаланууга үндөп, өзгөчө орус маданиятынын жетишкендиктерин, орус адабиятынын үлгүлөрүн өзүнүн эли журту билишин, ошого жакындашын каалаган. 1915-жылы Таластын жогорку чөлкөмүнө бир трашменке (араба) толтура дептер, калем сап, сыя, араб арибинде жазылган жүздөн ашык китептерди, өзү менен кошо үч татар мугалимдерди ээрчиге келип, жай мезгилинде Үч-Кошой кыштоосунда айылдардан балдарды чогултуп, үч боз үйдү кошуп тиктирип мектеп уюштурган. Тарых илимдеринин доктору Ж. Жунушалиевдин Төрөкул Жанузаков тууралуу изилдөөлөрүнө таянсак, ал (Төрөкул) өзүнүн Октябрь революциясына чейинки турмушунда Россиянын Думасынын депутаттыгына талапкер катары көрсөтүлгөнү тууралуу айтылат.

Төрөкул Жанузаков Улуу Октябрь төңкөрүшүн кубаттоо менен кабыл алган. Анткени 1916-жылдагы үркүндүн запкысынан канча миңдеген адамдардын каны төгүлүп, кыргыз элинин азапка түшкөнүн өз көзү менен көрүп, жүрөгүнөн өткөргөн.

Төрөкулдун мыкты билимдүүлүгү, эл массасы менен иштөөдө такшалгандыгы, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө жатыктыгы жана жөнөкөйлүгү, орус, кыргыз, өзбек, казак, татар тилдеринде ушунчалык ынандыра сүйлөгөн чечендиги, бат ымалага келтирген уюштуруучулугу эл ичиндеги кадыр-баркынын көтөрүлүшүнө алып келген. 1920-жылы 27 жашында

ал Түркстан автономдук республикасынын Борбордук Аткаруу Комитетинин төрагасынын орун басарлыгына шайланган. Бул жогорку даражалуу кызматы менен катар ал, Түркстан БАКнин, 1916-жылдагы боштондук көтөрүлүшүнүн катышуучулары, же үркүндөн кайрылып өз жерине келе башташкан качкындар боюнча атайын түзүлгөн комиссиясынын төрагасы болуп да жемиштүү иштеп берген. Жогоруда аталган кызматтарда иштеп турганда улуттук боштондук көтөрүлүштөрү болуп өткөн аймактарды убактылуу салыктардан бошотуп, ал жерлерге кайтып келген ар бир түтүн башына буудай, арпанын, жүгөрүнүн үрөндөрүн беш, он кадактан болсо да бекер тараттырып, өзү көзөмөлдөп, айрым жерлерди септирип да берген экен. Жалаң эле мал менен жүрө бербей аарычылыкты (бал челек кармаганды), багбанчылыкты, жүгөрү өстүрүүнү, ал түгүл кирпич куюп, жерпайын бекем куруп үйлөрдү салгыла деп, кыргыздардын арасында үгүт жүргүзүп, курулуучу турак жайлар үчүн карагай тарттырып, жыгач тилүүчү шаймандарга чейин орноткон учурлары али күнчө эл оозунда айтылып жүрөт. Баарынан кызыгы Төрөкул Жанузаковдун ысымы бизге караганда бүгүнкү Өзбекстанда өтө белгилүү. Төрөкул Жанузаковдун ишмердиги тууралуу материалдар Өзбекстандын тарыхы боюнча окуу китептеринде, окумуштуулардын тарых илими боюнча монографияларында, улуттук энциклопедиясында кеңири чагылдырылып, анын чоң портрети мамлекеттик тарых музейинин эң көрүнүктүү жерине илинип коюлган. 1920-жылдын сентябрында Төрөкул Жанузаков Баку шаарында өткөн чыгыш калктарынын биринчи конгрессине Түркстан элдеринин атынан катышкан делегацияны жетектеп барган. [4,358] Конгрессте доклад менен чыгып сүйлөгөн. Ал чыгыш иштери боюнча үгүт жүргүзүү Кеңешинин туруктуу мүчөсү болуп шайланган. Аталган Кеңешке большевиктердин ошол кездеги көрүнүктүү жетекчилери Сергей Киров жана Серго Орджоникидзе да киргизилген. Ал эми Кеңешти белгилүү революциялык ишмер Григорий Зиновьев жетектеген. Конгрессте Төрөкул Жанузаков улуттук мамлекеттик курулуштун маселелери боюнча Түркстан делегациясынын өзгөчө ой пикирин айтып чыккан. Анын сөзү Конгресстин катышуучуларынын арасында талаш тартышты жаратып, Түркстан чегиндеги көпчүлүктү түзгөн улуттар катары эсептелген кыргыз, казак, өзбек, тажик, каракалпак, түркмөн элдеринин келечекте өз мамлекеттүүлүгүн түзүүсүнүн

алгачкы теориялык жол салып, кирпичин койгон деп айтсак болот.

1921-жылдын сентябрь айында аталган Союздун VI конгрессинде анын уставы жана туусу кабыл алынган.

Тарыхчы Кемелбек Кожомкулов интернет тармагында жайгаштырган кыскача материалында мындай деп белгилейт: “1921-жылдын август айында Түркстан улуттук интеллигенциясынын көрүнүктүү өкүлдөрү “Түркстан улуттарынын биримдиги” союзун уюштурушкан.

Белгилүү чыгыш таануучу, Төрөкулдун жакын досу жана санаалашы Зеки Велидов өзүнүн эскертүүлөрүндө Жанузаковдун Түркстандын эркиндигин жарыялоону өз алдына максат кылып койгон Союздун программасын, Уставын жана башка толгон токой документтерин иштеп чыгып, ал түгүл Туунун эскизисине чейин сүрөтүн чийүүдө зор эмгек жасагандыгын жазып калтырган. Ошол конгрессте Түркстан аймагынын чегиндеги бардык корбашылар (көтөрүлүшчүлөрдүн жетекчилерин Совет бийлигинин тушунда ошентип аташчу эмес беле) менен байланыш түзүлүп аларга саясий кеңешчилерди жиберүү боюнча чечим кабыл алынган. Фергана өрөөнүндө улуттук боштондук кыймылынын идеялык жактан биригип чоң күчкө айланышына Төрөкул Жанузаков зор эмгек жумшаган. Көтөрүлүшчүлөрдүн арасында ал “Канаев” деген жашыруун ысым менен белгилүү болгон. Төрөкул Жанузаковдун мындай аракеттери албетте жаңы бийликти өтө катуу чочуткан. Анын эл арасында күн санап өсүп бараткан аброю “фурмановчулардын” кандай болгон күндө да Төрөкулду “жоготуу” планын иштеп чыгуусун тездеткен. Кызыл террор жүргүзүү жагынан дасыккан ЧКнын кызматкерлери Төрөкул Жанузаковду колго түшүрүү боюнча атайын армиялык деңгээлдеги операциянын планын иштеп чыгышып, эл менен кезектеги жолугушууга келе жаткан 28 жаштагы Төрөкул Жанузаковду жана аны менен бирге сапарлаш Исраил корбашы-

нын тобун буктурмага кабылтышкан. Төрөкул Жанузаковду 1921-жылы Андижан уездинде Исраил кор башынын тобунда жүрүп, декабрь айында кызыл аскерлер менен болгон уруштардын биринде курман болгон. Ага Совет бийлигиндеги чоң кызматка кирип алган “буржуазиялык улутчул, англиянын чалгынчысы” - деген айып коюлган [5, 239].

XX кылымдын башында өз элинин, журтунун эркиндиги үчүн жан аябай аракет жасаган, мекенчил Төрөкул Жанузаков өтө кыска өмүрүндө Кыргызстандын келечекте автономдук, андан кийин союздук

республика болуп түзүлүшүнө зор салым кошуп, артында өчпөс из салып кетти десек жанылышпайбыз.

Адабияттар:

1. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы (байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). - Б., 2016.
2. Үмөтов Э.А. Үмөт Молдо. - Б., 2017.
3. Үмөтов Э.А. Үмөт Молдо. - Б., 2017. - 236-б.
4. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы (байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). - Б., 2016.
5. Үмөтов Э.А. Үмөт Молдонун архивинен. - Б., 2001.